

**ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՔԱՈՍԻ
ՄԱՀՄԱՆԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ՏԱՐՈՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

Հոդվածում փորձ է արվել պատասխանել երեք հարցի, որոնք սերտորեն կապված են սոցիալական քառսի սահմանային միջավայրում իրավունքի առջև ծառայող մարտահրավերների հետ:

1. Ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ սոցիալական փոփոխությունների դինամիկան այնքան է արագանում, որ խաթարվում, կորչում կամ կերպավորվում են համակեցության ընդհանուր նպատակն ու իմաստը՝ վերացնելով սոցիալական հենման կետերն ու ուղեգծերը:

2. Ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ իրավունքը բովանդակող և կազմավորող գործոնները (օրինակ՝ ազատություն, հավասարություն, արդարություն) շատ ավելի արագ են ենթարկվում իմաստային փոփոխությունների, քան հանրային գիտակցությունը կարողանում է մարսել և ընդունել այդ փոփոխությունները՝ որպես սեփական կյանքը կազմակերպելու և ուղղորդելու անհրաժեշտ միջոց կամ արժեք:

3. Ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ սոցիալական արագացող փոփոխությունների պայմաններում իրավունքի պոզիտիվացման գործընթացը մեծապես պայմանավորվում է ոչ թե իրավունքի հայտնաբերման ու մասնավոր և հանրային շահերի հավասարակշռության, այլ քաղաքական նպատակահարմարության գործոններով:

Բանալի բառեր – սոցիալական քառս, քառսի սահմանայնություն, անորոշություն, համալիրություն, սոցիալական փոփոխություն, իրավունքի արժեքային հենքերի փոփոխություն, իրավաընկալում, իրավագիտակցություն

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտությամբ կամ մասնագիտական աշխատանքով զբաղվող շատերի համար դադարել են անակնկալ լինել սոցիալ-քաղաքական միջավայրում տեղի ունեցող զարգացումների անկանխատեսելիությունն ու ընդհանրապես ապագայի զարգացումներում անորոշության աճը: Թերևս զարմանալու առիթներ դեռևս ունենում ենք սոցիալական և անհատական վարքագծի հիմքը հանդիսացող արժեքային կողմնորոշիչներում էական փոփոխություններ տեսնելիս, որոնք ոչ միշտ են տեղավորվում ողջախոհությամբ մեկնաբանելու կարողություններում և մեծապես բացատրվում են իռացիոնալ ասպեկտով:

Այս ամենը հուշում է, որ մենք գտնվում ենք XX-XXI դարերի սահմանագծին: Սահմանագիծ, քանի որ սոցիալ-քաղաքական այն հենքե-

րը, որոնք ներդրված են մեզանում և աշխարհի հասարակությունների մեծ մասում, իրենց ծագմամբ մինչ XX դարի «արտադրանք» են:

Հանրային գիտակցության ու հանրային զգայական ընկալումների գերակշիռ մասը ևս կյանքի կազմակերպման և իմաստավորման գործում լավագույն դեպքում առաջնորդվում է XX դարի ծնունդ համարվող ուղենիշներով, իսկ վատագույն դեպքում՝ անհիշելի ժամանակներից մինչև XX դարը եկած ու կերպափոխված արխետիպային զգայական հիշողություններով: Մինչդեռ համամարդկային զարգացումները, տեխնոլոգիական սրընթաց աճը, անվտանգային խնդիրների բարդացումը, դրանից բխող սոցիալ-քաղաքական գրեթե բոլոր ոլորտներում անորոշության քանակի աճը, տեղեկատվության փոխանցման և կուտակման միջոցների աննախադեպ ու կյանքի արագության թռիչքաձև զարգացումները մեզ համար օբյեկտիվորեն ստեղծել են այն, ինչ ժամանակի մեջ անվանում ենք XXI դարի միջավայր: Քաղաքականություն ու ռազմավարություն մշակողների համար բարդություն է դարձել այն, որ «նրանք վստահ չեն կարող լինել, թե ե՞րբ, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս այս զարգացումները (դինամիկաները) կհանգեցնեն ռազմավարական փոփոխությունների: Ինչ նրանք պետք է իմանան, այն է, որ այս լարումների աճը չպետք է անուշադրության մատնվի»¹:

Միևնույն ժամանակ կարևոր է, որ մենք երևույթները չգիտակցենք միայն ժամանակի մեջ, այլ նաև ժամանակը բխեցնենք երևույթների փոփոխությունների տրամաբանությունից, այլապես մեզ համար քառսի պատկերը կշարունակի սովորական մնալ, և մենք, չհասկանալով սոցիալական փոփոխությունների պատճառահետևանքային կապերը, ամեն ինչ կվերագրենք քառսին՝ «ազատելով» մեզ հասկանալու պարտավորությունից:

Հետևաբար շատ կարևոր է գիտակցել, որ սոցիալական փոփոխությունը մենք դիտարկում ենք ժամանակի մեջ, բայց հենց «ժամանակի ընկալումն ու գաղափարը բխում են իրականության փոփոխվող բնույթից: Անհնար է հասկանալ ժամանակը առանց հղում կատարելու սոցիալական փոփոխությանը: Եվ հակառակը. ժամանակը պարզապես անհասկանալի է փոփոխության գաղափարից դուրս»²: Ուստի պետք է հրաժարվենք այն գաղափարից, որ սոցիումում կամ համամարդկային միջավայրում կա ժամանակի մեկ ընթացք, որ նույնական է բոլորի համար, քանի որ տարբեր փոփոխությունները, փոփոխությունների տարբեր արագություններն առաջացնում են ժամանակի տարբեր ընկալումներ և հետևաբար՝ իրականության տարբեր պատկերացումներ:

Այսինքն՝ և՛ հայ հանրությունը, և՛ շատ այլ հանրություններ ապրում են ժամանակային տարբեր ընկալումներում՝ գտնվելով գրեթե միև-

¹ Paul Cornish and Kingsley Donaldson, 2020, World of War, Hodder & Stoughton, UK, 2017, p. 38.

² Piotr Sztompka, The Sociology of Social Change, Blackwell Publishers, Oxford, UK, 1st published in 1993, 2003, p. 41.

նույն տարածության մեջ: Սա նպաստում է սահմանայնության որակի առավել ցայտուն դրսևորմանը հանրային կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում՝ կենցաղից մինչև պետական կառավարում, բարոյականությունից մինչև իրավունք:

Այն մեծ ազդեցություն է ունենում նաև պետաիրավական միջավայրի վրա: Հատկապես դա շատ լավ նկատելի է հայկական միջավայրում վերջին տարիների սոցիալ-քաղաքական արագ զարգացումների պայմաններում: Այն ազդում է նաև իրավաբանական և օրենսդրության վրա:

Իրավունքի գաղափարը, մեզանում դեռևս լիարժեքորեն իր հենքերը չզցած, հանրային հոգեբանական ընկալման մեջ «գոյությունը չարդարացրած», հիմա էլ ստիպված է լինում դիմագրավել սոցիալական շարժումների հետեվանքով իշխանափոխությունից բխող տարաբնույթ մարտահրավերներին:

Կասկածից վեր է, որ ինչպես ամեն ինչ կյանքում, այնպես էլ իրավունքը՝ որպես մարդու գիտակից կյանքի զարգացման արդյունք, ևս մշտապես գտնվում է փոփոխության մեջ՝ թե՛ ձևի, թե՛ բովանդակության առումով: Խնդիրն առաջանում է այն ժամանակ, երբ այդ կերպափոխումները և հանրային գիտակցությունը շատ են հեռանում միմյանցից, իսկ խորացող անդունդը կամրջող ոչ մի սոցիալական կառուցվածք ձևավորված չի լինում:

Կախված սոցիալ-քաղաքական կյանքի փոփոխության և տեխնոլոգիական զարգացման արագություններից (երբեմն՝ արագացումից)՝ միջին սոցիալական գիտակցություն կրող մարդու համար իրավունքի կերպափոխումը ուղեկցվում է հասկանալի, դժվար հասկանալի և անհասկանալի օրինաչափություններով:

Բայց այն, ինչ կատարվում է իրավունքի հետ ժամանակակից աշխարհում, այդ թվում՝ Հայաստանում, չի տեղավորվում դասական աշխարհի պատկերացումների մեջ: Ավելին. այն չի տեղավորվում նաև ոչ դասական աշխարհի պատկերացումներում:

Հասկանալու համար՝ ինչ է տեղի ունենում իրավունքի հետ, մենք մեր գիտակցությունը կամ դրա սրությունը պետք է բարձրացնենք ևս մեկ աստիճանով՝ դասական և ոչ դասական աշխարհընկալումից ավելի բարձր մակարդակի հետոչդասական աշխարհընկալում³:

Երբ աշխարհն ու իրավունքը դիտարկում ենք գիտակցության և դրա օգնությամբ կազմակերպված գիտելիքի այդ մակարդակից, նկատելի է դառնում նախկինում քառասյին թվացող, սակայն արդեն ընկալելի պատճառահետևանքային կապերի բազմազանությունը: Չարմանալի չեն թվում ոչ այդքան կարևոր դատական մեկ որոշման կամ ընթացիկ նորմատիվ մեկ ակտի համակարգային փոփոխություններ առաջացնող ազդեցությունը, պոպուլիզմի հնարավորություններից արբեցած

³ Տե՛ս **Տարոն Միմնյան**, Միներգետիկան՝ որպես հետդասական գիտությունների միջառարկայական ուղղություն, «Ուետություն և իրավունք», Եր., 2010, թիվ 1 (47), էջ 81-91:

քաղաքական գործչի մեկ արտահայտության ցունամի հիշեցնող ազդեցությունը հանրային իրավաբանական վրա, մասնագիտական խիստ համայնքների զարմանալի թվացող ճկունությունն ու փխրունության հակումները նախկինում անբեկանելի թվացող իրավական ճշմարտությունների ու արսիոմաների նկատմամբ և այլն:

Եվ այս ամենը կատարվում է ոչ թե մեկ մարդու կյանքի առանձին ժամանակահատվածներում (օրինակ՝ հանրակրթություն, բարձրագույն կրթություն, կրտսեր, ավագ աշխատակցի աշխատանք, վաստակած հանգիստ), այլ մեկ տարվա, նույնիսկ մեկ ամսվա ընթացքում: Եվ կատարվում է այնպես, որ փոփոխության մեկ քայլի մեջ տեղավորվում է այն, ինչը, օրինակ, ֆեոդալական միջնադարում կատարվում էր հինգ հարյուր տարվա, իսկ կապիտալիստական աշխարհի ձևավորման առաջին հարյուրամյակներում՝ մեկ սերնդի կյանքի ընթացքում:

Ավելին, այդ փոփոխությունները վերաբերում են ոչ միայն իրավունքի արտահայտման ձևին. օրինակ՝ իրավագիտակցություն, իրավական ակտ, դատական որոշում և այլն, այլ նաև բովանդակությանը. օրինակ՝ իրավաչափ է դառնում նաև այն, ինչ նախկինում բարոյական արգելք տալու էր. օրինակ՝ նեղ ընտանեկան, զգայական հարաբերությունները հանրային քննարկման կամ վիճարկման առարկա են դառնում դատական գործընթացում, անձի արժանապատվության ոտնահարումը հնարավոր է վերականգնել իրավական գործընթացի, իսկ ավելի կոնկրետ՝ դրամական հատուցման միջոցով, մասնագիտական բարձր որակավորում ունեցող անձանց կողմից սահմանադրական նորմը մեկնաբանվում է այդ նորմը կազմող բառերի իմաստի հակառակ տրամաբանությամբ՝ հիմնված քաղաքական նպատակահարմարության ու մասնագիտական արժանապատվության մերժման վրա և այլն:

Այսպիսի զարգացումների բազմազանության պայմաններում փորձել եմ որոշակիացնել մի քանի մարտահրավերներ և ներկայացնել դրանց հնարավոր հետևանքներն ու լուծման ուղիները:

Բնականաբար, այդ մարտահրավերները շատ են, միգուցե՝ անվերջանալի, սակայն փորձենք դրանցից մի քանիսին անդրադառնալ: Սակայն մինչ այդ պետք է հասկանանք ի՞նչ է սոցիալական քառսի սահմանայնությունը, և ի՞նչ մարտահրավերներ է այն բերում իրավունքի համար:

Մասնագիտական գրականության մեջ կան տարաբնույթ մեկնաբանություններ քառսի և սոցիալական քառսի սահմանայնության վերաբերյալ:

Այն ներկայացվում է որպես զարգացումների ճյուղավորման բիֆուրկացիոն կետ, որտեղ համակարգը կարող է անցնել որակական նոր վիճակի, որտեղ հնարավոր է՝ դրսևորի բոլորովին նոր վարքագիծ⁴՝ իր հնարավոր բոլոր հետևանքներով:

⁴ Տե՛ս **Ben Tran**, “Enneagram through Chaos Theory”, in “Handbook of Research on Chaos and Complexity Theory in the Social Sciences”, Տեֆիկա Տուլե Էրժետին, Հյսեյին Բագժի, Publisher: Hershey, PA, 2016, էջ 168:

Պարբերաբար արագացումներ «այրող» համակարգերում, այդ թվում՝ սոցիալ-քաղաքական և պետաիրավական, դրսևորվում է համալիրության որակը, որը խորհրդանշում է ցանկացած, անգամ աննշան գործոնի ահռելի մեծ ազդեցություն ունենալու ներուժը ընդհանուր զարգացումների, դրանց դինամիկայի և վերջնարդյունքների վրա: Սա, բնականաբար, հանգեցնում է գոյություն ունեցող կառուցվածքների ու համակարգերի փխրունության և մեծ հնարավորություններ է ստեղծում նոր որակի համակարգեր ու կառուցվածքներ՝ զարգացման ճյուղավորումներ (բիֆուրկացիաներ) ձևավորելու: Հենց այդ ճյուղավորումների պայմանական կետերն էլ քառսի ու կարգի զգայուն հավասարակշռության սահմանային վիճակներն են:

Գրականության մեջ կան նաև քառսի սահմանայնության հետաքրքիր, պատկերավոր նկարագրություններ: Այսպես. «Հավասարակշռության այս կետը, որը հաճախ կոչվում է քառսի սահման, այնտեղ է, որ համակարգի բաղկացուցիչ մասերը երբեք չեն ամրանում իրենց տեղում և երբեք չեն էլ լուծվում անկայունության մեջ: Քառսի եզրն այնտեղ է, որտեղ կյանքն ունի բավականաչափ կայունություն՝ իրեն պահպանելու համար և բավական ստեղծագործականություն՝ կյանքի անվանն արժանանալու համար: ... Քառսի սահմանն անընդհատ փոփոխվող մարտական գործողությունների գոտի է լճացման և անարխիայի միջև, այն միակ վայրը, որտեղ համալիր [բարդ] համակարգը կարող է լինել ինքնաբուխ, հարմարվողական և կենդանի»⁵:

Քառսի սահմանայնությունը շատ նման է խիստ, երբեմն անհարկի ձևական կանոնակարգի ու պատահական, անակնկալ զարգացումների հանդիպման տարածաժամանակային մի միջավայրի, որն ի վիճակի է ձևավորել հարմարվողականության, համալիրության ու ստեղծարարության ավելի բարձր մակարդակ:

Ամբողջ խնդիրն այն է, թե ինչին կհարմարվի, ինչքան կառավարելի համալիրություն կձևավորվի, և ինչ կստեղծվի դրա արդյունքում: Խնդիր է, որովհետև այդ տարածաժամանակային հարթությունը շատ նման է մի միջավայրի, որտեղ հավանականությունը հասարակության, պետության ու իրավունքի համար դրական ու բացասական երևույթների ստեղծման տեսանկյունից գրեթե հավասար է:

Պատկերավոր ասած՝ այն կարող է դառնալ թե՛ կարգ ստեղծող «Ապոլոնի ողջախոհությունը», թե՛ տարերային հույզերի «Դիոնիսոսի տարերքը», թե՛ համակարգող Կանտի փիլիսոփայական աշխարհը, թե՛ քառսից աստղեր ծնող Նիցշեի աշխարհը և ի վերջո՝ թե՛ կարգ ստեղծող աստվածների մայր Հռեան, թե՛ հրեշներ ծնող Եփդնան:

Փաստորեն, մեզ հետաքրքրող հարցերի պատասխանը ստանալու համար մենք պետք է համադրենք XXI դարի տեխնոլոգիական առանձնահատկությունները, սոցիալ-քաղաքական փոփոխությունների տա-

⁵ **Mitchel M. Waldrop**, Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos, Touchstone, New York, 1992, p. 12.

րերային բնույթը, քառսի սահմանայնությունը՝ որպես միջավայր, և իրավունքի բնույթը՝ որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորման միջոց և հանրության արժեքային, ուղենիշային հենք:

Այս համադրման արդյունքում իրավունքի առջև ծառայած մարտահրավերներն ավել են սրվում և ավելի շատ են լուծման կարիք զգում, որովհետև զարգացումների և որակական փոփոխությունների մի շարք ճյուղավորումների ելքեր են բացվում, որոնք չնկատելը կամ հաշվի չառնելը հղի է հենց իրավունքի, հանրության և պետականության համար խիստ անբարենպաստ հետևանքներով:

Առաջին հարցն այն է, թե ինչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ սոցիալական փոփոխությունների դինամիկան այնքան է արագանում, որ խաթարվում, կորչում կամ կերպափոխվում են համակեցության ընդհանուր նպատակն ու իմաստը՝ վերացնելով սոցիալական հենման կետերն ու ուղեգծերը: Մա մի ամբողջ, սակայն ինքնուրույն, չդադարող վերլուծության հիմնախնդիր է բարձրացնում, սակայն, ընդհանուր առմամբ, կարելի է որոշակիացնել այն հիմնական օրինաչափությունները, որոնք լավագույնս արտահայտվեցին նաև հայկական միջավայրում (ինչը բացառություն չէր՝ այլ հանրույթների հետ համեմատած):

Ճիշտ է՝ «անզեն աչքով» դժվար է տեսնել այդ օրինաչափությունները, սակայն համալիր համակարգերի տեսության և հետազոտասական գիտության մեթոդաբանությունը օգտագործելու պարագայում պատկերն արդեն տեսանելի է դառնում:

Արագ փոփոխվող միջավայրերում համակարգերի և կառուցվածքների կայունության պահպանման միակ գրավականը այն առանցքն է, ուղեծիրը, որը շարունակում է ընդհանուր մնալ համակարգի բոլոր մասնիկների մեծ մասի համար:

Հասարակությունների, պետությունների համար դա կարող է արտահայտվել ազգային երազանքի, պատմական արդարության վերականգման (հայկական օրինակով), ազգային մշակույթը պահպանելու, զարգացնելու, նորը ստեղծելու, կյանքի որակը բարձրացնելու, գաղափարական հանրույթ ձևավորելու (օրինակ՝ կոմունիստական հասարակարգ), ինքնակազմակերպվող հասարակություն կառուցելու (ժողովրդավարական վարչաձևով քաղաքացիական հասարակություն), կայսրություն ստեղծելու, սահմանադրությունում ամրագրված ինչ-ինչ գաղափարներ կյանքի կոչելու և այլ դրսևորումներով:

Օրինակ՝ ժամանակին Ի. Կանտը ընդհանուր ուղեծիր սահմանում էր ոչ միայն առանձին հասարակությունների, այլև ամբողջ մարդկության համար, երբ ասում էր՝ *«մարդկության ցեղի մեծագույն խնդիրը, որի լուծմանը նրան դրդում է բնությունը, համընդհանուր իրավական-քաղաքացիական հասարակության ձեռքբերումն է»*⁶:

⁶ Иммануил Кант. К вечному миру (Сборник). М., 2019, с. 36.

Ըստ էության, և հանրային գիտակցությունում դրսևորվելով որպես յուրօրինակ սիմվոլ՝ նման գաղափարական, երբեմն նաև սահմանադրական⁷ հենքերը հանդես են գալիս որպես տարաբնույթ զարգացումների թեկուզ ոչ կատարյալ, սակայն դարձյալ համակարգվածությունը պայմանավորող ձգողականության ծիր, առանցք, որը գիտությունում հայտնի է «ատտրակտոր»⁸ տերմինով: Սակայն, երբ միջավայրը բարդանում է այնքան, որ մոտենում է քառսի սահմանայնությանը, հանրային գիտակցությունում, իսկ երբեմն զգայական միջավայրի ուժգնության պայմաններում դրան փոխարինող զգայական ինտելեկտում առաջանում են այդ ընդհանուր ուղեծրից պոկվելու, դրա իմաստն ու նշանակությունը կասկածի տակ դնելու կարծիք, գաղափար և ի վերջո՝ պահանջ: Սա պայմանավորված է ոչ թե դրա արժեքայնությունը կասկածի տակ դնելով, այլ դրա գործնականության, առաջնահերթության, և որ ավելի շատ է պատահում իրական կյանքում՝ դրա նշանակության անհստակությամբ: Օրինակ՝ *ի նչ իմաստ ունեն ազգային երազանքի մասին պատկերացումները, հոշակագրերի ու սահմանադրությունների նպատակները, երբ նույն ազգի ներկայացուցիչները չեն կարողանում գիտակցել ու ձևակերպել ազգի խնդիրները, կարիքները կամ չեն կարողանում ապահովել անվտանգային նվազագույն պահանջները՝ սեփական միջոցներով: Հետևաբար, երևակայական երազանքների, նպատակների հետևից ընկնելով, կորցնում ենք ներկան: Ուստի և պետք է հրաժարվենք այդ ուղեծրից և փնտրենք ընթացիկ այլ ուղեծիրներ, որոնք առաջարկում են ամեն օր կամ ամեն ժամ արդի աշխարհի տարաբնույթ ուժային կենտրոններ:*

Նման ընկալումները ոչ միայն զարմանալի չեն, նաև բնորոշ են այն միջավայրերի մասնակիցներին, որտեղ համալիրությունն աճում է. օրինակ՝ սոցիալական քառսի սահմանայնությունում, որովհետև «*որքան ինչ-որ բան համալիր է, այդքան դրանց վերաբերյալ մեր ընկալումները ոչ հստակ են լինելու: ... Որքան ինչ-որ բան համալիր է, այդքան այն կարող է անակնկալներ առաջացնել*»⁹: Այսինքն՝ համալիրությունն ինքնին անկայունություն է խոստանում, և հետևաբար՝ ներդրվող զարգացման մոդելները կամ անկարգավորվածության հաղթահարման կառուցակարգերը *պետք է լինեն ոչ այնքան հստակ, որքան իրական:* Ինչքան էլ գեղեցիկ, հստակ տեսք ստանա հայտնաբերված իրավունքը, եթե այն գործնականում չկարողացավ խնդիր լուծել, այսինքն՝ կարգավորել հարաբերությունը, լուծել վեճը և այլն, ապա դրա արժեքային նշանակությունը շատ ավելի մեծ անկում կգրանցի, քան եթե նույնը

⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս **Anahit Manasyan** and **Taron Simonyan**, *Legal Symbolism and Constitutional Policy in Contemporary Reality of Changes* | *Studia Politologiczne*, № 61, published by Institute of Political Science of Warsaw University, Warsaw, 2021, էջ 152-185:

⁸ Առավել մանրամասն տե՛ս **L. D. Gilstrap**, *Strange Attractors and Human Interaction: Leading Complex Organizations through the Use of Metaphors, Complicity*, "An International Journal of Complexity and Education" 2005, no. 2 (1), էջ 55-69:

⁹ **J. Marczyk**. *Practical Complexity Management*. Ontonix Publications, 2009, p. 25.

տեղի ունենար ավելի կայուն սոցիալական միջավայրում: Այսինքն՝ առաջնային է դառնում ոչ այնքան հստակության, որքան իրականում խնդիր լուծելու իրավունքի որակը: Թեև հստակ լինելը ևս կարևոր է:

Բնականաբար, քառուսի սահմանային միջավայրում փոխվելու են նաև իրավունքի ընկալումները: Իսկ եթե գործ ունենք այնպիսի հանրությունների հետ, որոնք նույնիսկ չեն հասցրել դուրս գալ հասարակարգերի անցումայնության, իրավունքի և սոցիալական այլ կարգավորիչների վերաբժեքավորման փուլերից (օրինակ՝ հայկական հանրությունը), ապա մի քանի անգամ բարդանում է խնդիրը, և մասնագիտական տեսանկյունից իրավունքի մարտահրավերները ավելի են խստանում, որովհետև խարխլվում են ոչ միայն դրա՝ սոցիալական կարգավորիչի դերն ու նոր ձևավորվող հեղինակությունը, այլև կասկածի տակ է դրվում դրա արժեքանական հիմքը. օրինակ՝ իրավունքի ազատական-իրավաբանական դպրոցի առաջ քաշած արժեքանական հենքերը՝ ազատություն, ազատության հավասար չափ ու արդարություն:

Մրա տրամաբանական շարունակությունը դառնում է այն, որ իրավաչափ վարքագիծն էլ իր հերթին է զիջում դիրքերը՝ որպես հանրություն ինքնադրսևորվելու և հանրային համակեցությանը արդյունավետորեն մասնակցելու ճանապարհ, որովհետև արժեքային իմաստով կասկածելի են դառնում թե՛ հանրային համակեցության նպատակը, ուղեծիրն ու առանցքը (ատտրակտորը) և թե՛ դրան հասնելու միջոցները:

Իսկ եթե հարաբերությունների կարգավորման բնագավառում իրավական նորմերը զիջում են իրենց տեղը, բնականաբար աշխատում է բնության կանոններից մեկը, համաձայն որի՝ բնությունում վակուումը հենց այնպես չի մնում, այն արագորեն լցվում է սոցիալական այլ կարգավորիչներով, նորմերով, որոնք կարող են տարբեր լինել՝ կախված հանրության սոցիալ-մշակութային, պատմաքաղաքական առանձնահատկություններից:

Մի հանրություն, որտեղ միշտ գերակայել են կրոնական ինստիտուտները, իրավական նորմերի դերի խաթարմանը միանգամից հաջորդում է կրոնական նորմերով դրանք փոխարինելու գործընթացը, ինչը դրսևորվում է նաև քաղաքական համակարգում՝ երբեմն խիստ ծայրահեղորեն. օրինակ՝ կրոնական (մեծամասամբ իսլամական աշխարհում հանդիպող) կարգախոսներով հեղափոխական շարժումները: Մեկ այլ հանրություն, որը, երկար տարիներ լինելով օտար պետությունների տիրապետության տակ, ինքնության պահպանման և ընդհանրապես ինքնապաշտպանության նպատակով ձևավորել է բարոյական և ավանդական նորմերի կայուն շերտ ու նիհիլիզմ իրավական (պետությունից բխող) նորմերի նկատմամբ, միանգամից ակտիվանում են բարոյական և ավանդական նորմերը, երբ խաթարվում է կամ որոշակի գործոնների ազդեցությամբ թուլանում է իրավական կարգավորիչների շերտը, և այսպես շարունակ:

Եվ այստեղ խնդիրն արդյունքի լավ կամ վատ լինելը չէ, որովհետև արդյունքը քառսի սահմանայնությունում երբեք արդյունք կամ հետևանք չէ, այլ նաև նոր ճյուղավորման սկիզբ, և հետո չի բացառվում, որ միաժամանակ կամ հաջորդաբար երկու (դրական ու բացասական) տեսքով էլ «արդյունք» ստանանք: Օրինակ՝ հնարավոր է՝ միաժամանակ նոր զարգացում ապրեն հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու ազգային բարոյական նորմերի նշանակությունը և քրեական մշակույթը՝ իրենց տարաբնույթ շերտերով:

Խնդիրը հենց փաստն է, որը չպետք է անտեսել, և որի հետ պետք է աշխատել, որպեսզի այն ավելի չխորանա՝ հանգեցնելով ընդհանրապես համակեցության իմաստի անկման ու համակարգերի ու կառուցվածքների վերջնական փլուզման, որովհետև նույն ճակատագիրը սպառնալու է նաև իրավական նորմերին փոխարինած սոցիալական այլ նորմերի, ինչը հանգեցնելու է հենց համակեցությունից հրաժարման՝ արտագաղթի, հակահասարակական վարքագծի խրախուսման, պետականությունից հրաժարման կամ այլ դրսևորումների:

Նետևաբար. պատասխանելով առաջին հարցին, թե ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ սոցիալական փոփոխությունների դինամիկան այնքան է արագանում, որ խաթարվում, կորչում կամ կերպափոխվում են համակեցության ընդհանուր նպատակն ու իմաստը՝ վերացնելով սոցիալական հենման կետերն ու ուղեգծերը, կարող ենք եզրակացնել՝

- նվազում են իրավունքի կարգավորիչ նշանակությունը, արժեքը՝ որպես մինչ սոցիալական արագացող փոփոխությունները եղած նպատակներին հասնելու միջոց, իսկ իրավաչափ վարքագծի դերը՝ որպես ճանապարհ.

- ամորֆ են դառնում իրավունքի սահմանները: Սոցիալական նորմերի միջև հարաբերական սահմանները սկսվում են ինտենսիվորեն խաթարվել, ինչը հանգեցնում է սոցիալական մի նորմը մյուսով փոխարինելուն. օրինակ՝ բարոյական նորմի կարգավորիչ բնագավառ է մտնում իրավականը՝ թուլացնելով մարդկանց բարոյական փոխկապվածությունը:

Երկրորդ հարցն առ այն, թե ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ **իրավունքը բովանդակող և կազմավորող գործոնները** (օրինակ՝ ազատություն, հավասարություն, արդարություն) շատ ավելի արագ են ենթարկվում իմաստային փոփոխությունների, քան հանրային գիտակցությունը կարողանում է մարսել և ընդունել այդ փոփոխությունները՝ որպես սեփական կյանքը կազմակերպելու և ուղղորդելու անհրաժեշտ միջոց կամ արժեք, կրկին բավականին խորքային դիտարկման կարիք ունի:

Եթե առաջին դեպքում փոփոխությունների արագությունը վերաբերում էր իրավունքը շրջապատող միջավայրին՝ սոցիալական դինամիկային, ապա այս պարագայում փոփոխությունների արագությունն ար-

դեն վերաբերում է իրավունքը կազմավորող տարրերի (ազատություն, հավասարություն, արդարություն) իմաստային փոփոխություններին:

Դասական պայմաններում մենք սովոր ենք, որ *a priori* մի երևույթի վերաբերյալ մեր ընկալումները փոխվում են բավականին երկար ժամանակահատվածում, սովորաբար սերունդների կյանքի ընթացքում, հատկապես երբ խոսքը այնպիսի սոցիալական երևույթների մասին է, ինչպիսիք են իրավունքի արժեքանական տարրերը՝ արդարությունը, ազատությունը, հավասարությունը, որոնց վերաբերյալ քննարկումները գնում են դարերով ու հազարամյակներով (Պյութագորաս, Սոկրատես, Ցիցերոն, Մենեկա, Նարեկացի, Իրն Հալդուն, Թովմաս Աքվինացի, Հ. Հրոցիոս, Ջոն Լոք, Մոնտեսքյո, Ռուսո, Կանտ, Հեգել, Մարքս, Նալբանդյան, Ներսիսյանց և այլն), բայց, ըստ էության, քննարկումներն ու եզրահանգումները ոչ միայն չէին խարխլում այդ երևույթների էությունական հիմքերը, այլ նաև կարծիքների հակասությունների միջոցով ամրացնում էին դրանք:

Նույնը չի կարելի ասել քառսի սահմանայնությունում այս երևույթների ծագող և մարող ընկալումների մասին, որոնք ոչ միայն ընկալման հակասությունների խորացող շղթա են բացում, այլ նաև աստմիզացնում, մանրացնում են երևույթների ընկալումներն այն աստիճանի, որ դրանք «հետ հավաքել» այլևս չի լինում: Մրա արդյունքում ոչ միայն վերաիմաստավորվում են երևույթները, որոնք պիտի կազմավորեին իրավունքի ընկալումը, այլև հեռացվում է այդ նույն երևույթների՝ հանրության համար երբևէ ընկալելի, առավել ևս ընդունելի լինելու հնարավորությունը, մի պարզ պատճառով, քանի որ մինչ հանրային գիտակցությունը փորձում է հասու լինել նոր ձևավորված, օրինակ, արդարության ու ազատության պատկերացմանը, այն արդեն ամբողջությամբ փոխված է լինում նույնիսկ հենց իր հեղինակների կողմից:

Առավել խոցելի է դառնում արդարության ընկալումը, որովհետև եթե ազատությանն ու հավասարությանն ինչ-որ գործիքներով իրավաբանները կարողացել են չափելիության (թեկուզ խիստ հարաբերական) որակ տալ, ապա արդարության պարագայում անհաշվելի հուզական ընկալումների փնջերի հետ գործ ունենք: Ավելացնենք նաև այն, որ ժամանակակից հանրություններից շատերը, այդ թվում՝ հայ հանրությունը, չի կարողացել և կարծես թե չի էլ ցանկանում պատկերացնել արդարության, արդարադատության և իրավունքի պատշաճ ընթացակարգերի տարբերությունները: Եվ այս ամենին գումարվում է քաղաքական համակարգը, որը սկսում է հաճախ իր անկանոն ազդեցությունը կիրառել առանց այդ էլ արժեքային հենման կետը կորցրած հանրային ընկալումների վրա:

Ռոնալդ Դուրկինը շատ հետաքրքիր է ձևակերպում քաղաքական համակարգի և վերոնշյալ հասկացությունների փոխադարձ կապի առանձնահատկությունները. *«Արդարադատությունը քաղաքական*

համակարգի ճիշտ արդյունքն է՝ բարիքի, հնարավորությունների և այլ ռեսուրսների ճիշտ բաշխումը: Արդարությունն այդ համակարգի ճիշտ կառուցվածքն է: Այն կառուցվածքը, որը ճիշտ ճանապարհով է բաշխում ազդեցությունը քաղաքական որոշումների վրա: Պատշաճ ընթացակարգն այդ համակարգի արտադրած նորմերի և կարգավորումների կիրառման ճիշտ ընթացակարգն է»¹⁰:

Իսկ քառսի սահմանայնությունում գտնվող սոցիալական համակարգերում քաղաքական համակարգի ամենաակտիվ ու կենտրոնական ուժը՝ քաղաքական իշխանությունը, է՛լ ավելի է խճճում Դուրկիմի նշած կառուցվածքները՝ ընդգծելով, որ այս պայմաններում օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով քաղաքական իշխանությունը քվազիհեղափոխական է դառնում:

Օրինակ՝ հեղափոխական իշխանությունը արդարություն է հռչակում իրավունքի դիկտատուրան, բայց հետագայում, չկարողանալով օրենքի միջոցով պատժել նախկինում հանցագործություն կատարած անձանց, ստիպված, հանուն «իր հռչակած արդարության», արդարացնում է իրավունքի մանր ու մեծ խախտումները, ընդհուպ «Լինչի դատաստանն» ու դատարանների քաղաքականապես ինքնապատակ շրջափակումները: Ֆ. Նիցշեն ժամանակին այս դեպքերի վերաբերյալ ասում էր. «Մարդիկ այնքան են համոզված լինում իրենց մի բուռ արդարության մեջ, որ պատրաստ են հանուն դրա աշխարհը խեղդել անարդարության մեջ»:

Հեռացող հորիզոնի այս պարադոքսը զրկում է մարդուն հանրային միջավայրում սեփական մեծ ու փոքր մասնավոր կյանքը կազմակերպելու՝ մինչ այդ իր ճանապարհի կողնորոշիչ «փարոսիկների» վրա հույսը դնելու հնարավորությունից:

Սակայն մարդը չի կարող «չկողմնորոշվել» իր շրջապատում, եթե անգամ մինչ այդ որոշակի արդյունավետություն ցույց տված գործիքը, արժեքը՝ իրավունքը, այլևս «պիտանի» չէ խնդիր լուծելու համար: Հետևաբար նա պետք է փնտրի և անպայման գտնի դրան փոխարինողը՝ սկզբից գործնական, իսկ երբ արդեն արդյունավետությունը տեսավ, ապա արժեքային իմաստով:

Այս ընտրության բեկումնային պահը ևս բիֆուրկացիոն՝ ճյուղավորման կետ կամ կետերի փունջ է, որի ճյուղերը կարող են դրական ու ոչ այդքան դրական ճանապարհների հանգեցնել:

Օրինակ՝ հաշվի առնելով հանրության ներսում տեղի ունեցող գործընթացների ինտենսիվությունը, տվյալ հանրության ներուժը գիտության, արվեստի, կրթության և այլ բնագավառներում, պատմականորեն կուտակված չլուծված խնդիրների բարդությունը և այլ գործոններ՝ վերոնշյալ ճյուղավորման կետում իրավունքը կազմավորող արժեքանական տարրերի իմաստային արագացող փոփոխությունները

¹⁰ Ronald Dworkin, Law's Empire, Harvard University Press, 2001, p. 404.

կարող են կտրուկ ավելացնել հանրության ստեղծագործ ներուժը՝ սկիզբ դնելով նոր, առավել առաջադիմական իրավագիտակցության և իրավական մշակույթի ձևավորմանը, կամ զարկ տալ կազմաքանդող, էնտրոպիկ ուժերին, որոնք, հիմնականում դեմագոգիայի միջոցով արթնացնելով հանրության կրքերն ու խնդիրների լուծման հուզական որոշումներ ընդունելու հաստատակամությունը, կարող են խորացնել քառսի սահմանայնությունն այն աստիճանի, որ քաղաքական անարխիան դառնա քաղաքական իշխանություն, և քառսի խորացումը հանգեցնի հասարակական կամ պետական համակարգը երբևէ կառավարելի հուն տեղափոխելու բացառմանը:

Այս վերջին տարբերակը շատ ավելի հավանական է, քանի որ նախ հեշտ է, որովհետև ինքնահոսի, երբեմն ամբոխին տրվելու գայթակղությունն է աճում¹¹, իսկ հետո իրավագիտակցությունն ինքը, բացի գաղափարական, գիտակցական մասից (իրավունքի գաղափարախոսություն), ունի նաև զգայական շերտ (իրավունքի հոգեբանություն), ինչը ևս նպաստում է, որ մարդու հոգեկանի ոչ գիտակցական շերտերն ավելի մեծ ակտիվություն ցուցաբերեն, երբ հանրային միջավայրում ինտենսիվորեն աճում է հուզականությունը: Արդյունքում անգամ մինչ այդ բարձր իրավագիտակցություն ցուցաբերող մարդիկ կարող են դառնալ մի նոր իրավական մշակույթի կրողներ, ինչն իրենք համարեն նոր և արդարացված իրավագիտակցության դրսևորում, մինչդեռ այն «գիտակցական որոշման» հետ կապ չունենա:

Այս ամենով հանդերձ, երբ ոչ միայն իրավունքից դուրս գտնվող միջավայրում, այլ նաև իրավունքի ներսում է (դրա բովանդակային տարրերի իմաստի մեջ) անորոշության քանակն աճում, մարդ արարածը ստիպված հանգում է իր էկզիստենցիալ, անվտանգային հարցերի լուծման առաջնահերթությանը: Եվ սա բնական է. կազմաքանդման վտանգի առջև կանգնած ցանկացած համակարգի առանձին մասնիկների մոտ ակտիվանում է «փլատակների տակ չմնալու» կամ «նվազագույն վնասներով» դուրս գալու պահանջմունքը, ինչն էլ հանգեցնում է ինքնապահպանման ու ինքնապաշտպանության պահանջմունքի ակտիվացմանը:

Մրա հակադարձումը սովորաբար դրսևորվում է կրկին սոցիալական այլ նորմերի դերի բարձրացմամբ և պոզիտիվացված իրավական նորմերի քանակի աճով, որովհետև քաղաքական իշխանության մեջ համոզմունք է ձևավորվում, որ օրենսդրական կարգավորումների քանակի աճի միջոցով հնարավոր կլինի սանձել անկարգավորվածության աճը, մինչդեռ սովորաբար հենց այդ քաղաքական իշխանությունն էլ լինում է հանրային ու արժեքանական քառսի սնուցման ու իր արդեն ոչ թե իրավունքի, այլ «օրենքի դիկտատուրայի» գործիքով անարդարության, անհավասարության և անազատության աղբյուրը:

¹¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Գյուստավ Լը Բոն**, Ամբոխների հոգեբանությունը, Եր., Անտարես, 2021:

Հետևաբար, պատասխանելով երկրորդ հարցին առ այն, թե ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ իրավունքը բովանդակող և կազմավորող գործոնները (օրինակ՝ ազատություն, հավասարություն, արդարություն) շատ ավելի արագ են ենթարկվում իմաստային փոփոխությունների, քան հանրային գիտակցությունը կարողանում է մարսել և ընդունել այդ փոփոխությունները՝ որպես սեփական կյանքը կազմակերպելու և ուղղորդելու անհրաժեշտ միջոց կամ արժեք, կարող ենք եզրակացնել՝

- հանրային և անհատական գիտակցությունում իրավունքի արժեքային իմաստը կորչում է, որն ազդում է իրավունքի՝ որպես կայուն և ապահով կյանքի երաշխավորման նշանակության վրա: Իսկ թե ինչն է փոխարինում իրավունքի թողած բաց տարածությանը, կախված է հանրության զգայական գերլարվածության աստիճանից: Այն կարող է կտրուկ արթնացնել հանրության ստեղծագործ ներուժը կամ զարկ տալ կազմաքանդող և էնտրոպիկ ուժերին:

- Հանրությունում անդառնալիորեն աճում է անորոշության քանակը, և հանրության գիտակցության հիմնական շեշտը դրվում է անվտանգային և էկզիստենցիալ նշանակության հարցերի վրա՝ պահանջ-մունքների բավարարման էներգիան իջեցնելով Մաալոյի բուրգի ստորին հատված: Սրա արդյունքում հանրությունում աճում են կրոնական, երբեմն էլ ծայրահեղ գաղափարական հոսանքները, որոնք իրավունքը կտրում են դրա արժեքային հենքից և նույնացնում պոզիտիվացված օրենքի հետ: Այս գործընթացը սնուցում է տոտալիտարիզմի աճը:

Երրորդ հարցն առ այն, թե ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ սոցիալական արագացող փոփոխությունների պատճառով իրավունքի պոզիտիվացման գործընթացը մեծապես պայմանավորվում է ոչ թե իրավունքի հայտնաբերման ու մասնավոր և հանրային շահերի հավասարակշռության, այլ քաղաքական նպատակահարմարության գործոններով, ուղղված է արդեն «տեսանելի», «շոշափելի» իրավունքի դրսևորումներին:

Այսինքն, եթե առաջին հարցն ուղղված էր այն միջավայրին, որտեղ իրավունքը գործում է, երկրորդը՝ իրավունքի ներսում տեղի ունեցող գործընթացներին, երրորդ հարցն արդեն փորձելու է պատասխանել, թե իրավունքն իր արտահայտման ձևի պայմաններում օրենքի վերածվելիս ինչ մարտահրավերների է առերեսվում:

Քանի որ քառսի սահմանայնությունում սոցիալական երևույթները գնալով բարդանում են, և մարդկանց, սոցիալական ու պետական ինստիտուտների փոխկապվածությունը, միմյանց վրա դրականորեն կամ բացասականորեն ազդելու հավանականությունը բազմակի ավելանում են, ինչպես նաև անկանխատեսելի գործոններով պայմանավորված՝ քաղաքական ու այլ գործընթացները դառնում են առավել զգայուն ու գրգռված, պետական կառավարումը ևս ձեռք է բերում համալիրության որակներ, ինչն իր հերթին ազդում է օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների իրականացման վրա:

Իրավունքի պոզիտիվացման գործով մեծապես զբաղվում է օրենսդիրը, որը քաղաքական մարմին է՝ ծանրաբեռնված այդ պահի (հատկապես՝ սոցիալական քառսի սահմանայնությունում) քաղաքական նպատակահարմարություններին հագուրդ տալու ոչ այնքան թաքուցյալ կամքով: Կամքով, որը, բնականաբար, քաղաքական է, և արագ զարգացող միջավայրային փոփոխությունների պայմաններում հանգելու է ինքնապահպանման պահանջմունքի և ոչ թե՛ ավտորիտական ցանկությունների կյանքի կոչմանը: Սա սպասարկելու է խմբային, անձնական շահերը: Եթե՛ անգամ չսպասարկի խմբային կամ անձնական շահերը, այնուամենայնիվ այն հեռացած է լինում իրավունքի հայտնաբերման առաքելությունից, այլ օժտված է լինելու միայն քաղաքական կամքը օրենքի մակարդակ ամեն կերպ բարձրացնելու բացարձակ կամքով: Միգուցե քաղաքական իշխանությունը, որ ունի օրենսդրական գերակայության հնարավորություն, դա ցանկանա անել հանուն իր արդարության և ազնվության պատկերացումների՝ հիմնվելով իր տարբերվող ընկալումների վրա, սակայն նախորդ խնդրի պարագայում մենք արդեն տեսանք, որ դա ավելի է խորացնում համալիրության որակները համակարգում՝ հանգեցնելով անորոշության քանակի աճին, ինչն էլ իր հերթին համակարգն ու սոցիալական կառուցվածքը դարձնում է խոցելի՝ *«համալիրություն x անորոշություն = խոցելիություն»*¹² բանաձևով:

Արդյունքը լինում է այն, որ իրավունքի հայտնաբերման և օրինաստեղծագործության գործընթացում օրենսդիրը (շատ երկրներում և նաև Հայաստանում՝ գործադիրը) առաջնորդվում է ոչ միայն հիմնականում, այլև բացառապես քաղաքական նպատակահարմարությամբ՝ մոռանալով իրավունքի հայտնաբերման առաքելությունը, որ խարսխված պետք է լինի ցանկացած օրինաստեղծման և օրենսդրական աշխատանքում:

Մի կողմից քաղաքական իշխանությունը չի գտնում այլ տարբերակ, որովհետև մարտահրավերներն այնքան արագ են ի հայտ գալիս, կերպափոխվում և նոր, անակնկալ մարտահրավերների շղթա առաջացնում, որ օրենսդրական, այդ թվում՝ ենթաօրենսդրական ակտերի ընդունման աշխատանքի դանդաղությունն ու ծանրությունն այլևս չեն կարողանում արդյունավետորեն արձագանքել դրանց, իսկ մյուս կողմից՝ նույն քաղաքական իշխանությունը դրա մեջ տեսնում է հնարավորություն սեփական իշխանությունն ընդարձակելու և իր արդարության պատկերացումները պարտադրելու համար:

Օբյեկտիվորեն սա հանգեցնում է կարճաժամկետ, դիպվածային և դրվագային օրենսդրական արձագանքների, որոնք որքան դրվագային են լինում, այնքան բարձրացնում են հաջորդ մարտահրավերների անորոշությունը թե՛ քանակի, թե՛ որակի առումով: Սա շատ նման է գլորվող ձնագնդիկին, որն ինչքան գլորվում է, այնքան մեծանում է: Այսինքն, որքան շատ է այս մեթոդով փորձ արվում արձագանքել խնդիր-

¹² Sté u J. Marczyk, նշվ. աշխ., էջ 106:

ներին, այնքան խնդիրների քանակը, խճճվածությունն ու բարդությունը մեծանում են, որի լուծման միակ գործիքը, որ գտնվում է քաղաքական իշխանության ձեռքին, կրկին կարգավորող նորմերի (օրենքներ, ենթաօրենսդրական ակտեր) քանակի աճն է, ինչը մեծացնում է խնդիրների համալիրությունը, և շրջապտույտում համակարգն իբր պայքարում է էնտրոպիայի (անկարգավորվածության) դեմ, բայց ընդամենն ավելացնում է նույն էնտրոպիայի քանակը, ինչն էլ համակարգը քառսի սահմանայնությունից տանում է դեպի անդառնալի քառս: Ցանկացած հաջորդ օրենսդրական քայլ ավելացնում է անկարգավորվածությունը համակարգում՝ նպաստելով հանրային փոխկապվածության նախկին կառուցակարգերի թուլացմանը և/կամ վերացմանը:

Հանրային գիտակցությունում ևս փոփոխություններն ակնառու են լինում: Դրանք դրսևորվում են հիմնականում նախորդ խնդրի տրամաբանությամբ, այն է՝ աճում է իրավական նիհիլիզմը, և միջանձնային հարաբերությունների կարգավորման բնագավառում իրավունքի դերը կտրուկ անկում է ապրում՝ տեղը զիջելով հիմնականում ավանդական, սովորությանին, բարոյական ու կրոնական նորմերին:

Հետևաբար, պատասխանելով **երրորդ հարցին** առ այն, թե **ի՞նչ է կատարվում իրավունքի հետ, երբ սոցիալական արագացող փոփոխությունների պայմաններում իրավունքի պոզիտիվացման գործընթացը մեծապես պայմանավորվում է ոչ թե իրավունքի հայտնաբերման ու մասնավոր և հանրային շահերի հավասարակշռության, այլ քաղաքական նպատակահարմարության գործոններով**, կարող ենք եզրակացնել՝

- իրավունքը մեծապես դադարում է իրավունք լինելուց և դառնում է իշխող ուժի կամքի արտահայտման ամենաարդյունավետ ձևը՝ նպաստելով ինքնապահպանությամբ պայմանավորված օրենքի հակաիրավականացմանը և կարճաժամկետ թիրախներին միտված՝ սակավակյաց ու հաճախ փոփոխվող օրենքների ընդունմանը: Եվ դա հանրային գիտակցության մեջ ներդրվում է որպես օբյեկտիվորեն հնարավոր միակ արդյունավետ լուծումը արագ փոփոխվող միջավայրում ճիշտ կողմնորոշվելու համար: Սակայն փաստացի ավելանում է համակարգի ներսում անորոշության քանակը: Ցանկացած հաջորդ օրենսդրական քայլ ավելացնում է անկարգավորվածությունը համակարգում՝ նպաստելով հանրային փոխկապվածության նախկին կառուցակարգերի թուլացմանը և/կամ վերացմանը:

Մրանք այն մի քանի մարտահրավերներն ու դրանց հետևանքներն են, որոնց իրավունքն առերեսվում է ժամանակակից աշխարհի առանձին հանրույթներում տիրող սոցիալական քառսի սահմանայնություններում: Այդպիսի մի իրավիճակ էլ ունենք Հայաստանի Հանրապետությունում, որը, վերջին երեք տասնամյակում դեռևս հաղթահարած չլինելով պետականաշինության անցումային փուլի բիֆուրկացիաներով (ճյուղավորումներով) լի ճանապարհը, վերջին մի քանի տարում

ստիպված է բախվել սոցիալական քաոսի սահմանայանության մարտահրավերներին՝ չունենալով բավականաչափ կամ ավելի ճիշտ՝ սպառած լինելով անհրաժեշտ քաղաքական ու պետաիրավական ներուժը դա հաղթահարելու համար:

Քաղաքական և պետաիրավական ներուժի ոչ բավարար լինելը, ասել է թե՛ վերոնշյալ մարտահրավերները հաղթահարելու գործիքակազմի ծանրության կենտրոնը տեղափոխում է նոր տեսակի ու որակի մարդ-անհատների ձևավորման դաշտ, ովքեր կրթության, գիտության, արվեստի, մշակույթի և այլ՝ փափուկ, բայց հաստատուն ուժի դրսևորման միջոցներով պետք է փորձեն նորից իմաստավորել այն, ինչը դարձել է անիմաստ և/կամ անհասկանալի:

Մեծ հաշվով՝ սա բազմիցս է կրկնվել Հայոց պատմության ընթացքում:

TARON СИМОНЯН – *Вызовы права на грани социального хаоса.* – В статье делается попытка ответить на три вопроса, которые тесно связаны с вызовами, стоящими перед правом на грани социального хаоса:

- Что происходит с правом, когда динамика социальных изменений ускоряется настолько, что общая цель и смысл сосуществования нарушаются, теряются или трансформируются, устраняя точки и направления социальной гравитации?

- Что происходит с правом, когда составляющие его факторы (например, свобода, равенство, справедливость) претерпевают семантические изменения намного быстрее, чем общественное сознание способно переварить, принять эти изменения как необходимое средство или ценность организации и управления своей собственной жизни?

- Что происходит с правом, когда процесс позитивизации права в условиях ускоряющихся социальных изменений во многом обусловлен не раскрытием права и равновесием частных и общественных интересов, а факторами политической целесообразности?

Ключевые слова: *социальный хаос, край хаоса, неопределенность, сложность, социальные изменения, изменение ценностных основ права, правовое восприятие, правовое сознание*

TARON SIMONYAN – *The Challenges of Law on the Edge of Social Chaos.* – An attempt has been made in the article to answer three questions that are closely related to the challenges the law faces on the edge of social chaos:

- What happens to the law when the dynamics of social change accelerate so much that the general purpose and meaning of coexistence is disturbed, lost or transformed, eliminating the points and directions of social gravitation?

- What happens to law when the constituent factors of law (e.g., freedom, equality, justice) undergo semantic changes much faster than the public consciousness is able to digest, accept those changes as necessary means or value of organizing and directing its own life?

- What happens to the law when the process of positivization of law in the conditions of accelerating social changes is largely conditioned not by the discovery of the law and the equilibrium of private and public interests, but by the factors of political expediency?

Key words: *social chaos, edge of chaos, uncertainty, complexity, social change, change of value bases of law, legal perception, legal consciousness*